

A MAGYAR NYELV A MAGYARORSZÁGGAL SZOMSZÉDOS ORSZÁGOKBAN (korreferátum Szilágyi N. Sándor előadásához)

Hozzászólásomban a Szilágyi N. Sándor előadásában fölvetett izgalmas kérdések közül háromhoz szeretnék néhány megjegyzést fűzni: az egyik a nyelvi szétfejlődés, a másik a nyelvi hiány, a harmadik pedig a nyelvművelés szükségességének megítélése.

A nyelvi változások társadalmi beágyazottságának tételéből kiindulva Szilágyi N. Sándor a magyart olyan nyelvként mutatja be, amely a Kárpát-medence nyolc országában eltérő körülmények közt változik, s ezért mindegyikben sajátos változatai alakultak ki. Az ilyen nyelveket a nemzetközi szakirodalomban többközpontú nyelveknek szokták nevezni. Szemléleti újdonsága az előadásnak, hogy szerzője számára a magyar nyelv szétfejlődése nem mumus, hanem természetes folyamat, amely nyelvünk életképességét bizonyítja. Ez arra figyelmeztet, hogy nem szabad az okkal – Trianonnal – kapcsolatos negatív értékítéletünket az okozatra – a magyar standard állami változataira – is átvinni. Akármennyire is jogosan látjuk Trianont nemzeti katasztrófának, az, hogy az akaratuk ellenére önállóságra kényszerített (pontosabban: idegen nyelvű etnikumok uralmának – s nemegyszer bosszúvágyának – kiszolgáltatott) nemzetrészek többsége a nehéz körülmények ellenére képes volt magát társadalmilag, kulturálisan, sőt politikailag is megszervezni, örvendetes tény, s mi sem természetesebb, mint hogy nyelvi következményei is vannak.

Mivel eddig a nyelvművelők a magyar nyelv szétfejlődéséért – kimondva-kimondatlanul – a kisebbségi magyarokat tették felelőssé, fontos, hogy Szilágyi N. Sándor egyértelművé teszi: a nyelvi eltérések *szükségszerű* következményei az országonként eltérő társadalmi, gazdasági, politikai stb. körülményeknek; ezenkívül pedig fölhívja a figyelmet arra, amiről gyakran el szoktunk feledkezni, hogy ti. nemcsak a kisebbségi magyar nyelvváltozatok távolodtak el az 1918-as állapottól, hanem a magyarországiak is, hiszen a trianoni Magyarországon sem állt meg az élet 1918-ban. Ezt a látszólag oly nyilvánvaló tényt véleményem szerint némileg elfedi a “különfejlődés” műszó, amely azt sugallja, mintha volna egy “igazi” magyar nyelv, amelyhez képest egyes “renitens” változatok *különfejlődtek*. Ilyen szempontból a magyar nyelv egészére nézve szerencsésebbnek tűnik “*szétfejlődés*”-ről beszélni: a magyar nyelv szétfejlődött, mivel egyes állami változatai – a magyarországiak éppúgy, mint a határon túliak – *különfejlődtek*.

Egy ponton szeretném pontosítani Szilágyi N. Sándornak nyelvünk többközpontúságával kapcsolatos fejtegetéseit. Tudjuk, hogy a szétfejlődés elsődleges terepe az államigazgatáshoz, illetve az eltérő intézményrendszerhez kapcsolódó szakszókincs és kifejezőmód, így tehát a magyar nyelv állami változatai között mindenekelőtt a hivatali, jogtudományi és más szaknyelvi regiszterekben, valamint az ezekből merítő publicisztikában vannak eltérések. Mivel ezek a regiszterek erősen kötődnek a standard nyelvváltozathoz, mi sem természetesebb, mint hogy a létrejött nyelvi különbségek a magyar standardban is megnyilvánulnak, s létrehozzák ennek országonként némileg eltérő változatait. A magyar standard állami változatainak kialakulása – az általában vett szétfejlődéshez hasonlóan – örvendetes tény, hiszen azt mutatja, hogy nyelvünk standard dialektusa még kisebbségi körülmények közt is használatos olyan fontos funkciókban, mint a közigazgatás, a tömegtájékoztatás vagy az oktatás.

Azzal a megállapítással, hogy a magyar nyelv magyarországi változatai is különfejlődnek (mert külön fejlődnek), nemcsak a határon túli változatok, nem szeretném azt sugallni – s gondolom, Szilágyi N. Sándornak sem volt ilyen szándéka –, mintha nem a magyarországi magyar nyelv volna a *primus inter pares*, amely sok tekintetben mintául (vagy legalább kiindulópontul) szolgálhat többek között a határon túli standard változatok stabilizálása érdekét

szolgáló kodifikációs döntések meghozatalához. Mivel a magyar nyelvnek épp Magyarországon a legkedvezőbbek a működési feltételei, ezenkívül pedig ott sokszorosan több beszélője van, mint a Magyarországgal szomszédos országok bármelyikében, sok esetben nagyon is bölcs dolognak látszik, hogy épp az ott létrejövő nyelvi újításokat igyekezzünk az egész magyar nyelvterületen elterjeszteni, amikor ez lehetséges és célszerű. Ez a folyamat egyébként – ahogy erre Szilágyi N. Sándor is rámutat előadásában – spontán módon, nyelvtervezési beavatkozások nélkül is így zajlik, s bár eddig kutatási eredményekkel nem nagyon tudjuk alátámasztani, a megfigyelések valóban arra utalnak, hogy a magyarországi nyelvi újítások nem elhanyagolható része – főleg a rendszerváltás után megélénkült magyar–magyar kapcsolatoknak köszönhetően – előbb-utóbb átkerül a magyar nyelv többi állami változatába.

Szilágyi N. Sándornak az a megállapítása, mely szerint a magyarországi nyelvváltozatok is különfejlődnek a többitől, arra is figyelmeztet, hogy méltánytalan eljárás az ún. “egységes magyar nyelv” fenntartásának terhére egyedül a kisebbségi magyar nyelvváltozatokra, helyesebben azok beszélőire róni. Magyarországon sokkal több eszköz áll rendelkezésre a sikeres nyelvtervezéshez, mint a magyar nyelv többi központjában, így számos esetben elkerülhető volna a szétfejlődés, ha Magyarországon a terminológiai újítások bevezetése során tekintettel volnának a magyar nyelv többi állami változatára. Ha például 1955-ben nem vezették volna be az addigi *kihágás* helyett a *szabálysértés* műszót, akkor ma eggyel kevesebb eltérés lenne a magyarországi és a szlovákiai magyar államigazgatási szaknyelv között.

A magyar nyelvnek többközpontúként való elismerése többek között azért fontos, mert megszünteti a kisebbségi magyar nyelvváltozatok, ill. az ezekben található sajátos elemek nyelvi megbélyegzésének legfontosabb “jogalapját”. A megbélyegzés enyhítésében nagy jelentősége lehet annak, ha az állami változatok egyes sajátosságai bekerülnek a magyar nyelv szótárába és nyelvtanába. Ahogy Szilágyi N. Sándor is kiemeli, ezen az úton az első lépés már megtörtént: a *Magyar értelmező kéziszótár* új kiadása tartalmazni fog szlovákiai, kárpátaljai és erdélyi magyar szavakat is. Természetesen e szavak szótárbeli előfordulása önmagában nem fogja jelenteni kodifikálásukat, hiszen az értelmező kéziszótár nemcsak a standard magyar nyelv elemeit tartalmazza, hanem számos nemstandard, pl. elavulóban lévő, régies vagy népies szót is. A standard részének csak azokat tekinthetjük majd, amelyek *hiv* (azaz “hivatalos”) stílusminősítést kapnak, illetve részben azokat is, amelyek nem kapnak semmilyen stílusminősítést (vagyis nem lesznek *biz* [“bizalmas”] minősítéssel ellátva), csupán “állampolgárságuk” lesz jelölve a szótárban. Ám már pusztán az a tény is, hogy jelen lesznek a nagy tekintélynek örvendő értelmező kéziszótárban, óriási szimbolikus jelentőségű a kisebbségi magyarok számára.

A szótárszerkesztőknek az a döntése, hogy a szótár anyagába a kisebbségi magyar nyelvváltozatok néhány sajátos elemét is beépítik, jótékony hatással volt (és van) a szlovákiai magyar kölcsönszavak empirikus vizsgálatára is. Mivel a szavak kiválogatásával megbízott szakemberek nem akartak pusztán saját nyelvérzékükre támaszkodni, az elmúlt nyolc évben többféle kutatást végeztek az általuk ismert és nem ismert szlovákiai magyar szavak felgyűjtése és – főleg – elterjedtségük, ill. stílusértékük megállapítása céljából. Erre nézve többféle módszert kipróbáltak, egyre jobban tudatosítva, mennyire nehéz feladat egy hatszázreszes, meglehetősen rétegzett közösség szókincsét vizsgálni úgy, hogy elkerülhetőek legyenek a téves általánosítások. Kívánatos volna, hogy a magyar szókészlet föltérképezésére irányuló munkálatok a kéziszótár megjelenése után is szervezett formában folytatódhassanak, s ennek keretében tovább lehessen vizsgálni a magyar nyelv szlovákiai – és más kisebbségi – változatainak sajátos elemeit is.

A magyar nyelv határon túli változatainak presztízsét tovább növelné, ha megvalósulna Szilágyi N. Sándor azon javaslata, mely szerint a helyesírási szabályzat is figyelembe venné a kisebbségi magyar nyelvváltozatok bizonyos sajátosságait. Meg kell azonban jegyezni, hogy a vaglyagosságok számának növelése a helyesírási szabályzatban, ill. az önálló helyesírási

szótár(ak)ban alapvetően nem helyesírási kérdés. Az ilyen alakváltozatokat elsősorban az értelmező (és kétnyelvű) szótárakba szükséges fölvenni. Mihelyt ez bekövetkezik, az érintett szóalakok automatikusan “írhatóvá” is válnak, akár tartalmazza őket a helyesírási szabályzat szójegyzéke, ill. az önálló helyesírási szótár, akár nem (azt persze, hogy milyen kontextusban lehet őket használni, stílusértékük dönti el, de hát ez sem helyesírási kérdés).

Ami magát a helyesírási szabályzatot illeti, fontos volna, hogy az egyes szabályokat illusztráló példák közt is kellő számban legyenek határon túliak is (pl. a különféle *tulajdonnevekre* hozott példák egyharmadának határon túlinak kellene lennie; ez így volna méltányos), s a szótári rész, ill. az önálló – állandóan változó nevű – szótár is tartalmazza azokat a kisebbségi magyar szavakat és szókapcsolatokat (közneveket és tulajdonneveket egyaránt), melyeknek a helyesírása gondot okozhat. Ennek elvi akadálya bizonyára nincs is, hiszen már a jelenlegi szabályzat 11. (1984. évi), átdolgozott kiadása, ill. a hozzá kapcsolódó szótár is tartalmaz egy-két határon túli formát – szlovákiaiakat mindenképp –, mégpedig annak köszönhetően, hogy a helyesírási szabályzat átdolgozásába a 80-as évek elején – saját elmondása szerint – Jakab István szlovákiai magyar nyelvészt is bevonták. Az ilyen formák számát azonban a többszörösére kellene növelni, már csak azért is, mert a rendszerváltás nemcsak a magyarországi magyar, hanem a határon túli magyar nyelvváltozatok szókincsében is jelentős változásokat idézett elő.

Ami a nyelvi hiányt illeti, nagyon fontosnak tartom, hogy Szilágyi N. Sándor ennek kérdését is föl merete vetni előadásában. Erről a jelenségről eddig nemigen vettünk tudomást, pedig a kisebbségi helyzet negatív nyelvi következményei épp ezen a területen mutatkoznak meg a leginkább, nem pedig a kontaktushatásban.

Mivel a magyar nyelv kisebbségi változataiba bekerülő szókészleti kontaktusjelenségek meglévő magyar szavakat nemigen szorítanak ki (legrosszabb esetben is csak lassítják vagy esetleg megakadályozzák a magyarországi újítások behatolását), a kölcsönszavak nem hogy nem szegényítik, hanem egyenesen gazdagítják a határon túli magyar nyelvváltozatokat, bővíti a szinonimaszorokat, s ezzel növelik e nyelvváltozatok stilisztikai differenciáltságát. Például szemben a magyarországi magyarral, ahol mind informális, mind formális helyzetben a *jégkrém* szó használatos, a szlovákiai magyaroknak megvan az a lehetőségük, hogy informális helyzetben a *nanuk* kölcsönszót használják. Ezenkívül számos esetben jelentésmegosztás jön létre a kölcsönszó és az eredetileg használt szókészleti elem közt, ezáltal pedig a kisebbségi magyar nyelvváltozatok képessé válnak olyan finom jelentésárnyalatok formai megkülönböztetésére, amilyenekre a magyarországi nyelvváltozatok nem képesek. Például a *desszert* szó általában ‘édesség’ jelentésű a magyar nyelv szlovákiai változataiban, a speciálisabb ‘bonbon’ jelentésben viszont a *dezert* alakú kölcsönszó használatos. És persze a kölcsönszó számos esetben hiányt pótol, mert az illető fogalomnak Magyarországon vagy nincs neve, vagy az valami miatt nem alkalmas arra, hogy az érintett kisebbségi nyelvváltozatban használható legyen. Pl. az egyetemes magyar nyelvben nem lehet körülírás nélkül összefoglalóan utalni a krémme kikevert különféle hidegkonyhai készítményekre (hús-, töpörtyű-, hal-, sajt-, tojás-, padlizsán- stb. krémre); a magyar nyelv szlovákiai változataiban viszont lehet, mert ott szlovák mintára kialakult a *kenő* szó mint az ilyen “krémek” hiperonimája.

Ami a nyelvtani kontaktusjelenségeket illeti, ezek sem “tesznek kárt” a magyar nyelv határon túli változataiban, legfőljebb ezek rendszerének csekély módosulását eredményezik, többnyire úgy, hogy az összhangban van a magyar nyelv egyetemes változási tendenciáival. (A nyelvtani kontaktusjelenségek “veszélyességével” kapcsolatos, közkézen forgó nyelv művelői vélekedések egytől egyig tudománytalan babonák.)

Szemben a kontaktusjelenségekkel, amelyek gazdagítják a magyar nyelv kisebbségi változatait, a nyelvi hiányról semmi pozitívum nem tudunk mondani, hiszen az nem növeli, hanem *csökkenti* a beszélők kommunikatív potenciálját, olyankor is a másodnyelv használatára

kényszerítve őket, amikor erre amúgy nem éreznének késztetést. A nyelvi hiány megakadályozhatja az embereket nyelvi emberi jogaik – pl. az anyanyelv használatához való joguk – gyakorlásában, sőt még általános emberi jogaik is csorbulhatnak, pl. a szólásszabadsághoz való jog, ugyanis a nyelvtudásbeli hiány a beszélőt bizonyos esetekben mondanivalója megcsönkítésére, sőt teljes elhallgatására indítja.

Meglepőnek látszik, de igaz: a kisebbségi nyelvváltozatok megőrzése ellen föllépő nyelvészekkel sokszor megesik, hogy a nyelvi hiányjelenségekről egyáltalán nem vesznek tudomást. (Be kell valljam: ez nemcsak magyarországi kollégáim vétke, régebben velem is előfordult már.) Ennek egyik oka az lehet, hogy attól tartanak, a nyelvi hiány emlegetésével lovat adnak a kontaktusváltozatokat amúgy is megőrző nyelvművelők alá. Ezért történhet meg, hogy például azt állítják: a Buenos Aires-i vagy a sepsiszentgyörgyi magyarok “éppoly jól” beszélnek magyarul, mint az alcsútiak vagy budapestiek, csak más norma szerint. A helyzet azonban nem ilyen egyszerű. A kétnyelvű emberek nyelvtudás tekintetében egy olyan skálán helyezkednek el, melynek egyik végpontját az egynyelvűekéhez hasonló anyanyelvi kompetenciájú beszélők alkotják – akik tényleg (csaknem) olyan jól beszélnek magyarul, mint az alcsútiak vagy a budapestiek –, a másik végpontját pedig a szüleik anyanyelvét már alig ismerő, a teljes nyelvvesztéshez közelítő beszélők, közben pedig átmeneti eseteknek hihetetlen sokszínűségét találjuk, amelyet a szakirodalomban használt “magyardomináns kétnyelvű” és “másodnyelvdomináns kétnyelvű” fogalompár távolról sem tud lefedni.

Bár a nyelvi hiány egynyelvű közösségekben is létező jelenség, a kisebbségi kétnyelvűség körülményei közt, amikor az első nyelv számos szintéren nem vagy alig használható, összehasonlíthatatlanul nagyobb mértékben és változatosabb formában jelentkezik. Ha ezt nem vesszük észre, akkor épp azon a területen nem leszünk képesek megfelelő módon kezelni a kétnyelvűségből adódó nyelvi problémákat, ahol arra a legnagyobb szükség volna.

Miért fontos az, hogy ne csak a nyelvművelők légből kapott állításait vizsgáljuk fölül a kutatási eredmények fényében, hanem a társasnyelvészeti és kétnyelvűségi kézikönyvek leegyszerűsített tantételeit is? Főként azért, mert lehet, hogy a kisebbségi beszélők által használt nyelvváltozatok megőrzésének visszaszorítására alkalmasa ezek a tételek, nem szolgálhatnak viszont a hatékony nyelvtervezés alapjául. Márpedig nehezen vitatható, hogy nyelvtervezésre – vagyis a nyelvi folyamatokba való tudatos beavatkozásra szükség van, hiszen a Szilágyi N. Sándor által is említett nyelvi gondok – így például a nyelvi hiányjelenségek – maguktól nem fognak elmúlni. S nemcsak a nyelvtervezés, hanem még a nyelvművelés is használható eszköz lehet ezek enyhítésére. A kettőt sajnos általában összemoszák, pedig a nyelvtervezést és a nyelvművelést nagyon fontos fogalmilag egyértelműen elhatárolni egymástól, még akkor is, ha vannak köztük kapcsolódási pontok. A nyelvtervezés a nyelvi változásokba való tudatos beavatkozás céljából végzett tevékenység, amely a nyelv standard változatára irányul (ha nincs ilyen, létrehozására, ha van, akkor “fejlesztésére”), s a nyelvi folyamatok megismerésén alapul. Ezzel szemben a nyelvművelés az emberi viselkedés egyik sajátos formájának, a nyelvi viselkedésnek a társadalmi elvárásoknak megfelelő szabályozása céljából végzett tevékenység, amely nem kötődik kizárólagosan a standard nyelvváltozathoz (megnevezése nem szerencsés, mivel ez a tevékenység nem a nyelvre, hanem a beszélőkre irányul, vagyis legfőljebb “nyelvi művelés”-ről van szó). Így tekintve a nyelvtervezést a “nyelvre irányuló nyelvművelés”-sel (pontosabban annak korszerű, tudományos formájával), a nyelvművelés pedig az “emberre irányuló nyelvművelés”-sel (pontosabban annak korszerű, a nyelvtudományi kutatások eredményeire épülő, megőrzésmentes formájával) azonosítható. Az ilyen értelemben vett nyelvművelés úgy viszonyul az elméleti nyelvtudományhoz, mint az anyanyelvi nevelés vagy az idegennyelv-oktatás.

Ami a nyelvművelés hasznosságát illeti, úgy tűnhet, ellentétes a véleményem Szilágyi N. Sándoréval, aki a nyelvművelést kereken elutasítja; igaz, nyíltan csak a kétnyelvűségi helyzet

vonatkozásában. Ez az ellentét azonban csak látszólagos, mivel *azt* a fajta a nyelvművelést, amire Szilágyi gondol, jómagam is elvetem, sőt úgy látom, hogy az eddigi nyelvművelés azokban a helyzetekben sem volt igazán működőképes, amelyekre “ki lett találva”, főleg elméleti és módszertani megalapozatlansága és megbélyegző jellege miatt. Csakhogy a nyelvművelés nem szükségszerűen megbélyegző, s nem is feltétlenül járul hozzá a nemstandard beszélők (vagy inkább “nemstandard-domináns” beszélők) diszkriminálásához. Meg vagyok róla győződve, hogy létezhet a beszélők valós igényeire építő, korrekt nyelvi tanácsadás is, melyben nyoma sincs a beszélő megbélyegzésének.

Arra, hogy az anyanyelvi beszélőknek nyújtott megbélyegzésmentes nyelvi tanácsadás értelmes és hasznos tevékenység, bizonyoság szeretne lenni a Dunaszerdahelyen 2001 augusztusában alakult Gramma Nyelvi Iroda, amely sok más tevékenység mellett nyelvtervezéssel és nyelvi tanácsadással, illetve más jellegű nyelvi szolgáltatások nyújtásával is foglalkozik, nevezetesen nyelvi ismeretterjesztéssel; közérdekű szlovák szövegek (pl. törvények és más jogszabályok) magyar fordításának elkészítésével; a mások által fordított közérdekű szövegek nyelvi lektorálásával; típusnyomtatványok és típuszövegek összeállításával; kiadványok nyelvi lektorálásával; stb. Ebből a felsorolásból is látszik, hogy az elsődleges cél a nyelvi hiány csökkentése, nem pedig az, hogy a beszélőket rávegyük valamilyen nyelvváltozat használatára, ill. lebeszéljük egy másik nyelvváltozat használatáról.

A Gramma egyébként testvériródája a Szilágyi N. Sándor előadásában említett Szabó T. Attila Intézetnek. Mindkét intézmény – egy hasonló jellegű kárpátaljai és egy némileg más irányultságú vajdasági intézettel egyetemben – a Magyar Tudományos Akadémia kutatóállomásaként is működik a maga országában. A Gramma Nyelvi Irodának sem a belső dokumentumaiban, sem a közvélemény tájékoztatására szolgáló anyagaiban nem fordul elő a “nyelvművelés” szó. Ennek azon túl, hogy a szakma művelőinek egy része előtt ez a megnevezés szalonképtelenné vált, az az oka, hogy a Gramma tevékenységének ez a területe más szavakkal, kifejezésekkel jobban, pontosabban jellemezhető. Ám a laikusok, sőt az újságírók is ennek ellenére sokszor titulálják a Grammát “nyelvművelő irodá”-nak. Ez a beszélők szemében nem becsmérlő kifejezés, hiszen – amint tudjuk – a nyelvművelésnek és a nyelvművelőknek nagy a presztízszük a magyar nyelvközösségben. Éppen ezért érdemes lenne egyszer megvitatni azt a kérdést, mi a kettő közül a járhatóbb út: határoljuk-e el egyértelműen magunkat a “nyelvművelés” megnevezéstől, annak jelzésekképpen, hogy a nyelvi irodák tevékenysége nem szeretne az eddig ismert nyelvművelésre hasonlítani (mert nem szeretne!), vagy pedig tudomásul véve a “nyelvművelés” fogalmához tapadó pozitív konnotációkat legalábbis ne tiltakozunk ellene túl hangosan, bízva abban, hogy a “gyalázatot”, amit a századok rákentek a nyelvművelésre, előbb-utóbb sikerül majd lemosnunk. Ha – jól végezzük a dolgunkat. Úgy, hogy az – Szilágyi N. Sándor előadászáró jámbor óhaját megismételve – “hatékony is legyen, és ne ártson, hanem használjon”. Szlovákiában is, Kárpátalján is, Erdélyben is és szerte a Kárpát-medencében.

LANSTYÁK ISTVÁN